

**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА СТОСОВНО ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ
ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

В.К. Матвійчук

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник народної освіти
України, перший проректор
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Історико-правовий метод дослідження стосовно явищ кримінально-правового характеру є важливим: він сприяє недопущенню помилок у законотворчій діяльності, висвітлює позитивні моменти в цьому процесі, є певною гарантією позитивного поступу в цьому важливому для держави і суспільства процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою генезису кримінального законодавства стосовно злочинів проти основ національної безпеки займалися такі вчені: П.С. Матишевський, М.І. Хавронюк, В.Я. Тацій, А.І. Рарог, В.А. Рогов. Проте їх праці охоплювали окремі періоди державності і не розкривали цю важливу тему в цілому.

Основні результати дослідження. Історія розвитку законодавства тісним чином зв'язана з розвитком держави, уявленням про її функції і завдання. У контексті зазначеного необхідно погодитися з дослідниками з історії права, що дійсна кримінально-правова регламентація антидержавної злочинності на теренах України оформляється в епоху розвинутої державності, і що у Стародавній Русі повстання і політичні зради розглядалися як посягання проти особи володаряючого князя [1, с. 90]. З цієї тенденції випадав розвиток кримінального права в республіканських районах (Новгород, Псков) [56, с. 96]. Так, ще у Псковській Судній Грамоті (1467 р.) з'явилося згадування про такий, за суттю державний, що карається смертю, злочин, як «перевет», або державна зрада [2, с. 1057].

В міру того, як відбувався процес централізації і утворення єдиної централізованої держави, влада зосереджувалася в одних руках. Так, у першому об'ємному загальнодержавному акті, який отримав назву «Судебник 1497 г.» до державних злочинів відносили «крамолу» і «подым». Перший злочин означав відхід бояр від великого князя до іншого (зрада). Другий (при всій дискусійності трактування його змісту в історичній літературі) слід зв'язувати із закликами до повстання [2, с. 1057]. «Судебник 1550 г.» доповнив цей перелік державних злочинів, відносячи до них, зокрема, «здавання міста ворогові». Проте, слід зазначити, що в політичному розумінні інтереси держави системно були поставлені під

кримінально-правову охорону держави Соборним Уложением 1649 р. (це викликано подальшим зміцненням самодержавної влади і централізованого управління). Вважається, що це був перший правовий акт про політичні злочини, що значно посилює кримінально-правову охорону відносин стосовно захисту державної влади. В ньому вже достатньо чітко державні, політичні злочини були відділені від інших злочинів. Фактично в цьому першому кодексі давалась відносно повна система державних злочинів [3, с. 50]. До них відносилися будь-які дії (а також один умисел), спрямовані проти государя і його сім'ї, заколот, зрада, крамола. Відповідальність за ці злочини несли не тільки особи, які їх вчинили, але й родичі та близькі [3, с. 50]. Подальше розширення переліку державних злочинів відбулося у Військовому і Морському статутах Петра I [4, с. 45]. На чільне місце серед них (за важливістю) був поставлений будь-який виступ проти життя, здоров'я і честі государя (посилилась відповідальність, зокрема за недонесення про злий умисел проти государя) [4, с. 46].

У першій половині XVIII ст. приймаються укази, в яких ставиться за обов'язок доносити государю: 1) про злий умисел проти государя; 2) про зраду і крамолу; 3) про злочини проти порядку управління. Достатньо деталізовано регламентувався склад зради (збройне повстання проти государя, таємна переписка і таємні переговори з ворогом, передача відомостей про військовій фортеці тощо). Ціла глава Артикула (гл. 17) була присвячена такому злочину як заколот. Усі ці злочини, як правило, каралися смертною карою. Як і Соборне уложення 1649 р., Військовий артикул карав не тільки за фактичне вчинення державних злочинів, але й за встановлення умислу на їх вчинення [4, с. 46].

Система норм про відповідальність за державні злочини отримала закінчене юридичне оформлення в Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. Вони містилися в спеціальному розділі Уложення (розділ третій) «О преступлениях государственных», що складалася з двох глав. Глава перша включала норми «про злочини проти Священної Особи Государя Императора і Членів Императорського Дому» [4, с. 49]. У першопочатковому варіанті Уложення було вісім статей (ст. ст. 241-248) [4, с. 49-53]. Стаття 241 передбачала покарання за «всякое злоумышленное и преступное действие против жизни, здоровья или чести Государя Императора, всякий умысел свергнуть Его с престола, лишить свободы и Власти Верховной, или же ограничить права оной, или учинить Священной особе Его какое-либо насилие» [4, с. 59]. Злочин цей карався позбавленням усіх прав, стану і смертною карою [4, с. 59]. У ст. 242 оговорювалась караність готування до вчинення злочину, передбаченого ст. 241, а у ст. 243 – відповідальність співучасників («сообщников, пособников, подговорников, подстрекателей»), а також осіб, причетних до вчинення зазначеного злочину [4, с. 60]. Стаття 244 покарання, передбачене ст. 241, поширювало на осіб, винуватих «в злоумышлении или преступном действии против жизни, здоровья, свободы, чести и Высочайших прав Наследника Престола, или Супруги Государя Императора, или прочих Членов Императорского Дома» (а також у співучасті в цьому злочині і причетності до нього) [4, с. 60-61]. Стаття 245 у спеціальний склад державних злочинів виділяла «складання і поширення письмових або друкованих творів, або зображень з метою викликати неповагу до Верховної Влади або до особистих якостей Государя, або до управління Його державою», а також передбачала відпо-

відальність за зберігання таких творів і зображень [4, с. 61]. Стаття 246 встановлювала покарання за «проголошення ганебних і образливих слів» (у тому числі і заочно) проти государя імператора, а також пошкодження, викривлення або знищення «виставлених у присутственном или публичном месте» портретів, бюстів або інших зображень імператора, а ст. 247 – за непротидію указним діям осіб, які були свідками цих дій [4, с. 61]. Стаття 248 передбачала покарання за складання і поширення письмових або друкованих творів або зображень, «образливих для Спадкоємця Престолу, або Дружини Государя Імператора, або інших Членів Імператорського Дому, а рівно і в проголошенні, хоча і заочно, ганебних і образливих проти Їх Особи прав або честі слів або ж в умисній публічній образі їх зображень» [4, с. 62]. У 1868 р. ця глава Уложення була доповнена ст. 244 за всіляке насилля проти караулу або часових, що охороняють Священну особу Государя Імператора і Членів Імператорського Дому [4, с. 63]. Іншими словами, це були діяння проти внутрішньої і зовнішньої безпеки. Внутрішня безпека пов'язувалася з кралолюю проти Верховної влади (повстання, змова, заклики до повстання), а також поширення відомостей, що ставлять під загрозу існуючий порядок спадкування престолу (повстання, «заговор» з метою захоплення влади). Зовнішня безпека пов'язана з поняттям державної зради, що охоплювало значний спектр самостійних складів злочинів (військова зрада, дипломатична зрада, умисел зрадити державу або частину її іншому государю, або уряду); повідомлення державної таємниці іноземному уряду; сприяння під час війни ворогові в проведенні ворожих дій проти Вітчизни або союзників (порадою, відкриттям таємниці, здаванням міст тощо). Державна зрада каралася позбавленням усіх прав і смертною стратою. До неї прирівнювалися злочини проти народного права – діяння, що ставили під загрозу існуючі відносини держави з іншими державами (участь підданих Росії в нападах на жителів іноземних держав, образі їх дипломатичних представників тощо).

Аналогічний варіант класифікації державних злочинів був взятий за основу й при розробці Кримінального Уложення 1903 року. Натомість у 1904 році ст. ст. 244-248 були виключені із Уложення. Проте особливою Народою при Державній Раді визнано як необґрунтоване протиставлення інтересів монарха і верховної влади, в силу чого політичні злочини тепер чітко стали групуватися за іншим принципом, як: 1) посягання на верховну владу і государя Імператора з однієї сторони; 2) посягання на державну владу – з іншої сторони. Першою групою об'єднувалися діяння, що посягали на внутрішню безпеку. Другою групою охоплювалися діяння, що посягали на зовнішню безпеку держави. У главі «Про бунт проти Верховної Влади і про злочинні діяння проти Священної Особи Імператора і членів Імператорського дому» віднесли заколот (повстання, бунт), створення політичних спільнот і політичну пропаганду [4, с. 72]. Заколотом визнається посягання на життя, здоров'я, честь і свободи самого государя і членів його сім'ї; спроба змінити встановлену форму державного устрою і порядок наслідування (спадкування) трону; самозванство (видання себе за члена Імператорського дому) і поширення брехливих чуток про кончину, відречення Імператора чи заміні форми правління [4, с. 72]. Передбачалося три види злочинних спільнот: 1) антиурядова злочинна спільнота; 2) злочинна спільнота, що має на меті вчинити державний злочин; 3) злочинна спільнота, що ставить за мету бунт або по-

встання. Кримінально-правовою політичною пропагандою розглядалися публічно виражена неповага верховній владі або порядку спадкування (наслідування) престолу, заклики до повстання державного ладу, вчиненню злочинів проти держави, непокора законам виготовлення, розмноження, зберігання і поширення літератури з такою ж метою [4, с. 96]. Отже, глава друга розділу третього цього Уложення складається з двох відділень. Відділення перше «Про бунт проти Верховної Влади» складалося із чотирьох статей (ст. ст. 249-252). Стаття 249 передбачала покарання за «бунт проти Влади Верховної». Під ним розумілося «повстання скопом і заговор проти Государя і держави, а рівно і за умисел повалити уряд у всій державі або в її деякій частині, або ж змінити спосіб управління, або встановлений законами порядок спадкування Престолу, і за складання на цей кінець заговору або прийняття участі в створеному вже для того заговорі або в діях оного, зі знанням про мету із дій або у зборі, зберіганні або роздаванні зброї і інших готуваннях до бунту» [4, с. 73]. Ст. 250 встановлювала покарання за виявлення умислу на організацію і вчинення бунту. Стаття 251 виділяла зі складу бунту «складання і поширення письмових або друкованих закликів або ж творів, або зображень з метою спонукати до бунту або іншій непокорі Верховній Владі» [4, с. 73]. Стаття 252 передбачала покарання за «складання і поширення письмових або друкованих творів і за проголошення публічно промов, в яких хоча і без прямого і явного спонукання до повстання проти Верховної Влади, намагаються оспорювати або піддавати сумніву недоторканість прав її, або ж зухвалістю заперечувати встановлений державними законами спосіб правління або порядок спадкування престолу» [4, с. 74]. У 1880 р. Уложення було доповнене ст. 252 про посилення покарання (воно збільшувалося на два ступеня) у випадках, «коли поширення зазначених у ст. ст. 251, 252 злочинних оголошень, закликів, творів або зображень, або ж означене в цих статтях публічне проголошення промов, відбулися в середовищі війська, а рівно коли упом'януті оголошення, заклики, твори або зображення складені з метою поширення їх серед військовослужбовців» [4, с. 74].

У 1904 році ст. ст. 251-252 були відмінені і виключені із Уложення.

Відділення друге «Про державну зраду і злочини проти народного права» складалося із 9 статей (ст. ст. 253-261). Ст. 253 формулювала поняття державної зради, а ст. 254 – санкція за вчинення цього злочину (позбавлення всіх прав стану і смертну страту) [4, с. 75]. Ст.ст. 256-258 зі складу державної зради виділяли спеціальні склади. Ст. 256 передбачала покарання за повідомлення уряду або агенту іноземної держави, що не знаходяться в стані війни з Росією, або опублікування плану, малюнку, документа або копії з них, або ж відомостей, завідомо для винуватого в інтересах вищої безпеки Росії, що зберігаються в таємниці від іноземної держави [4, с. 75]. Ст. 257 – за викриття в таємній, хоча і не схильній для шкоди Росії, переписці з урядами іноземними, а ст. 258 – за таємну переписку російських підданих з підданими іноземних держав, хоча і наміру шкодити своїй батьківщині, але настільки необережно і нескромно, що ворог може повідомленими їм у цій переписці відомостями скористатися для успіху своїх підприємств проти Росії [4, с. 75]. Ст. 259 передбачала покарання за відкритий напад у мирний час ким-небудь із російських підданих на жителів сусідніх або інших іноземних держав, яке здатне привести до розриву з відповідною дружньою державою або до того ж з боку іншої держави нападу на російські області» [4, с. 76].

Стаття 260 встановлювала відповідальність за вчинення дій, передбачених ст. ст. 241, 242, 243, 247 і 250, спрямованих проти іноземної держави, з якою на підставі трактатів, оприлюднених про те узаконень, постановлена належна в цьому відношенні обоюдна взаємність, або ж проти верховної тієї держави влади [4, с. 76]. Ст. 261 формулювала кримінально-правову заборону у відношенні дій, що виражаються в явних і публічних зухвалих образах іноземних дипломатів з наміром виявити неповагу до їх уряду, якщо це може бути предметом неприємних пояснень між російським урядом і іноземним урядом [4, с. 77].

Таким чином, у главі другій відділення друге «Про державну зраду» охоплювало перелік діянь, зв'язаних з взаємовідносинами Російської Імперії з зарубіжними країнами. Маючи на увазі специфіку конкретних форм державної зради, в юридичній літературі того часу було прийнято виділяти: 1) зраду військову; 2) зраду дипломатичну; 3) зраду загально цивільну.

До зради військової відносили: 1) надання допомоги ворогу в його військових або інших ворожих проти Росії діях; 2) здавання ворогові армії, флоту, окремої частини або команди, укріпленого місця тощо чи позбавлення їх можливості захисту від ворога, насильницький супротив військовим силам, знищення складів, військового майна тощо; 3) вступ до завідомо ворожого війська; 4) шпionaж.

Під дипломатичною зрадою розуміли зловживання зі сторони осіб, уповноважених на укладення контракту від імені держави, внаслідок дій від яких воно зазнало збитків або було вимушено відмовитися від яких-небудь прав за договорами з іншими державами.

Під загально цивільною зрадою розуміли умисні або необережні дії, що виразилися, зокрема, в розголошенні державної або службової таємниці іноземній державі, в таємній переписці з урядом іншої держави, в підбурюванні (спонуканні) її до ворожих дії проти Росії.

Законом від 7 червня 1904 р. були введені в дію глави Уложення 1903 р., які містили норми про державні злочини. Слід зазначити, що Уложення 1903 р. відмовилося від ділення Особливої частини на розділи, а тому з нього зникло поняття «державні злочини». При цьому, як уже зазначалося, в нього були включені глави «Про бунт против Верховной Влади і про злочинні діяння проти Священної Особи Імператора і Членів Імператорського Дому (гл. 3) і «Про державну зраду» (гл. 4), норми яких у багатьох аспектах повторювали норми розділів про державні злочини Уложення 1845 р. Тому, як уже зазначалося, в Уложенні не використовувалося поняття державних злочинів.

Важливо звернути увагу на те, як в юридичній літературі ставилось питання про те, які норми потрібно відносити до державних злочинів? Наприклад, В.В. Лунеев вважає: «За сучасним розумінням до політичних злочинів слід віднести також і главу «Про смуту» (ст. ст. 120-137), в якій можна виділити публічні скопища (ст. ст. 120-123), злочинні співтовариства (ст. ст. 124-128), спонукання мас до протидії закону або до злочинної діяльності та інші (ст.ст. 129-137) [5, с.296]. Аналогічної позиції дотримується Н.С. Таганцев [5, с. 297]. На думку А.В. Наумова, до державних злочинів слід віднести їх меншу частину [5, с. 297]. До таких належать: участь у публічному «скопище», що спрямоване до насильницького повалення існуючого в державі суспільного ладу (ст. 121), є різновидність державного злочину [5, с. 297] – участь у співтоваристві, яке завідомо своєю

метою діяльності мало повалення існуючого в державі суспільного ладу (ст. 126); публічне виголошення або читання промови, або твору, або зображення, спонукаючих: «до вчинення бунтівного або зрадницького діяння; до повалення існуючого в державі суспільного ладу» (ст. 130); складання твору або зображення, означених у ст. 129, з метою поширення або публічного їх показу (виставлення), якщо поширення чи публічне виставлення (показ) їх не відбулося (ст. 132); замах на насильницьку зміну існуючого в Росії «образа» правління (ст. 135) [5, с. 297]. Слід погодитися з А.В. Наумовим, що не всі в названих статтях склади злочинів відносяться до політичних (державних) злочинів, а лише названі вище [5, с. 297].

Неоднозначною є історія розвитку радянського законодавства про державні злочини. Це викликано зміною суспільно-політичного і економічного ладу. Слід звернути увагу на те, що цей фон призвів до принципової зміни у підході до трактування змісту державних злочинів. Зокрема, змінилася назва цих злочинів, із державних вони перевтілилися в контрреволюційні. На першому етапі після революції тимчасові закони відображали стремління нової влади всіма силами, включаючи правові, придушити політичного противника (тому контрреволюційними злочинами вважалися будь-які діяння). Це відношення влади виражалося у відомій Постанові РНК «О Красном терроре» від 5 вересня 1918 р. (де зазначалося, що необхідно забезпечити Радянську республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах тощо) та інших Постановах і Зверненнях. До контрреволюційних злочинів відносилися: 1) організація або участь у будь-яких контрреволюційних змовах і організаціях, що ставлять своєю метою повалення Радянського уряду; будь-які виступи, незалежно від приводів, за якими вони виникли проти Рад або їх виконавчих комітетів або окремих радянських установ; 2) саботаж як активна протидія Робітничо-селянському уряду або заклики до протидії йому шляхом невиконання декретів і інших постанов радянської влади місцевої і центральної; 3) дискредитування влади, тобто повідомлення, поширення або розголошення явно неправдивих або неперевіраних чуток шляхом друку або в публічних зборах, або в публічному місці, що можуть викликати суспільну паніку або посяти незадоволення або недовіру до радянської влади або окремим її представникам; 4) підроблення радянських документів (ордерів, мандатів, посвідчень, дозволів і інших документів) або використання таких документів; 5) шпіонаж (оголошення, передача військових таємниць, стратегічних планів відомостей про військові сили або озброєння представником іноземних держав або контрреволюційним організаціям, або співробітництво з такими з метою викликати іноземне, вороже інтересам Радянської Республіки, втручання); 6) політичне хуліганство (вчинення дій з метою внести дезорганізацію в сферу Радянської влади чи образити моральні почуття і політичні переконання оточуючих) [6].

Положення про революційні військові трибунали, прийнято Декретом ВЦИК, 20 листопада 1919 р., виділяло злочинні діяння контрреволюційного характеру, вчинені військовослужбовцями [5, с. 300]. Положення про революційні трибунали (Декрет ВЦИК від 18 березня 1920 р.) розмежовувало справи про контрреволюційні діяння і справи про велику спекуляцію, про службові злочини в особливо великих розмірах, про явне дискредитування влади радянськими працівниками, про дезертирство [7].

Поняття «державні злочини» було відновлено в першому радянському Кримінальному кодексі – КК РРФСР 1922 р. Воно охоплювало дві його різновидності: «контрреволюційні злочини» і злочини проти народного управління [5, с. 300]. Ці положення слід віднести і до КК УРСР 1922 р. У них перше визначалося як «будь-яка дія, спрямована на повалення завоювань пролетарською революцією влади робітничо-селянських Рад і існуючого на основі конституції РСФСР робітничо-Селянського Уряду, а також дії в спрямуванні допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не визнає рівноправності комуністичної системи, що приходить на заміну капіталізму і намагається до її повалення шляхом контрреформації або блокади, шпіонажу, фінансування преси і тому подібними засобами» [5, с. 300-301]. До контрреволюційних злочинів відносилися: 1) організація в контрреволюційних цілях збройних повстань або вторгнення на радянську територію збройних загонів або банд, а рівно участь у всякій спробі з тією ж метою захопити владу в центрі і на місцях або насильно відторгнути від РРФСР яку-небудь частину території або розірвати укладені нею договори (ст. 58); 2) співробітництво з іноземними державами або їх окремими представниками з метою скласти їх до збройного втручання у справи республіки, оголошення їй війни або організації військової експедиції, а також сприяння цьому (ст. 59); 3) участь у контрреволюційних організаціях (ст. ст. 60-63); 4) участь у виконанні в контрреволюційних цілях, терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних робітничо-селянських організацій (ст. 64); 5) організація в контрреволюційних цілях знищення або помноження вибухом, підпалом або іншим способом залізничних або інших шляхів і засобів сполучення, засобів народного зв'язку, водопроводів, суспільних складів та інших споруд і будівель, а рівно участь у виконанні вказаних злочинів (ст. 65); 6) участь у шпіонажі (ст. 66); 7) активні дії і активна боротьба проти робітничого класу і революційного руху, що проявилася на відповідальних посадах при царському ладі (ст. 67); 8) приховування і пособництво контрреволюційним злочинам (ст. 68); 9) пропаганда і агітація у напрямку допомоги міжнародній буржуазії (ст. 70); 10) самовільне повернення в межі РРФСР у випадку застосування до особи покарання у виді вигнання за межі РСФСР (ст. 71); 11) виготовлення і поширення агітаційної літератури контрреволюційного характеру (ст. 72); 12) зміна і поширення з контрреволюційною метою неправдивих чуток або неперевіраних відомостей, що можуть викликати суспільну паніку, викликати недовіру до влади або дискредитувати її (ст. 73) [8].

Необхідно погодитися з думкою А.В. Наумова, що ст. 67 КК РРФСР 1922 року, фактично відмінила принцип зворотної сили кримінального закону, оскільки у відповідності з нею, по суті, справи будь-яка відповідальна службова особа, що належала до апарату державної влади і управління дореволюційного періоду, могла бути звинувачена заднім числом у вчиненні контрреволюційного злочину (у той час, коли не існувало навіть такого поняття) [5, с. 302]. Це була свого роду помста з боку нової влади попередній за їх дореволюційну державну службу [5, с. 302]. Постановою ВЦВК від 10 червня 1923 р. ст. 67 КК РРФСР була змінена і набула наступного формування: «Активні дії або активна боротьба проти робітничого класу і революційного руху, проявлені на відповідальних або особливо секретних (агентура)» посадах при царському ладі, – караються...» [9].

Другою різновидністю – злочином проти порядку управління як різновидністю державних злочинів визнавалося «будь-яке діяння, спрямоване до порушення правильного функціонування органів управління чи народного господарства, поєднане з опором або непокороною законам радянської влади, з перепороною діяльності її органів та іншими діями, що викликають послаблення сили і авторитету влади» (ст. 74) [8]. У Кодексі містилося 30 норм про кримінальну відповідальність за такі злочини. Необхідно погодитися з позицією деяких авторів, що багато з цих злочинів у сучасному розумінні не можна віднести до злочинів проти управління. Наприклад, масові безлади (ст. 75), бандитизм (ст. 76-77), незаконний обіг вибухових речовин (ст. 93). Ці злочини посягають на громадську безпеку. Втеча з під варти або з місць позбавлення волі (ст. 95) – це злочин проти правосуддя. Укриття колекцій і пам'яток старовини і мистецтва, що підлягають реєстрації обміну або передачі в державні сховища (ст. 102) є злочинами проти власності [5, с. 303].

У 1923 році визначення аналізованих складів злочинів було істотно розширене: контрреволюційним стало визнаватися «і такі дії, які не будучи безпосередньо направлені на досягнення вищезазначених цілей, але завідомо для особи, що вчинила це діяння, містять у собі замах на основі політичні і господарські завоювання пролетарської революції [9]. Був Кодекс, оновлений таким складом злочину, як: «економічна контрреволюція» (ст. 63), під якою розуміли протидію нормальній діяльності державних установ і підприємств або відповідне використання їх для знищення і підризу державної промисловості, торгівлі, транспорту з метою вчинення діянь, передбачених статтею 57 КК РРФСР 1922 р. Постановою ЦВК і РНК СРСР 14 серпня 1925 р. «Про шпіонаж» були внесені уточнення, зокрема, які стосуються поняття шпіонажу, яким з 1925 року стали охоплюватися не тільки «передача, викрадення або збирання з метою передачі відомостей, що є за своїм змістом спеціально охороняємі державною таємницею, зарубіжним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам», але й збирання з метою передачі економічних відомостей, які не становлять за своєю суттю спеціально охороняємої державної таємниці, але не підлягають оголошенню за прямою заборонаю закону або за розпорядженням керівника відомства, установи або підприємства [5, с. 304].

З часу утворення Союзу РСР (1922 р.) і після громадянської війни процес законотворчості пішов більш активно. Це видно з того, що було описано вище. Крім того, принципові зміни в розумінні державних злочинів зв'язані з прийняттям КК РРФСР 1926 р. У ньому законодавець відмовився від поняття державних злочинів. Глава 1 Особливої частини охоплювала норми про відповідальність за контрреволюційні злочини, а гл. 2 – за злочини проти порядку управління [9]. Таким чином, останні злочини «втратили» статус державних злочинів (проте з часом загальносоюзний законодавець «поновив» це поняття, відносячи до державних контрреволюційні злочини проти порядку управління) [5, с. 304].

Що ж стосується поняття «контрреволюційні злочини» та переліку їх видів, то в основному вони в КК РРФСР 1926 р. відповідають таким, що були в попередньому Кодексі, але з врахуванням більш пізніх поправок [5, с. 304]. Новим складом контрреволюційних злочинів є використання релігійних забобонів з метою повалення робітничо-селянської влади або для спонукання до супротиву її законам і постановам [5, с. 304-305].

Проте контрреволюційні злочини ненадовго були віддалені від злочинів проти порядку управління, і вже у 1927 р. ЦВК СРСР від 15 лютого 1927 р. було прийнято загальносоюзне Положення про державні злочини (контрреволюційні і особливо для СРСР небезпечних злочинів проти порядку управління), знову об'єднавши ті і інші злочини в державні злочини [10]. Його норми повністю увійшли в КК РРФСР 1926 р. Це також стосується й КК УРСР 1927 року. Отже, в зв'язку з цим відповідні зміни були внесені і в КК РРФСР 1926 р. [5, с. 305]. Замість гл. 1 «Контрреволюційні злочини» – ст. ст. 58-58; ст.ст. 59-59 гл. 2 «Злочини проти порядку управління» була створена гл. 1 «Злочини державні», розділена на дві частини: 1) контрреволюційні злочини (ст. 58-58); 2) особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління (ст. ст. 59-59) [11, с. 13]. Перелік злочинів (ч. 2) проти порядку управління («Особливо небезпечних»), знову віднесених до державних злочинів, виглядав наступним чином: масові безпорядки; бандитизм; масова відмова від внесення податків грошових або натуральних, або від виконання повинностей; агітація і пропаганда, яка виразилася в закликах до вчинення вищеперерахованих злочинів виготовлення, зберігання з метою поширення і саме поширення літературних творів, які закликають до вчинення тих же злочинів; фальшивомонетництво (воно включало не тільки підробку грошей і державних цінних паперів, але й підробку у виді промислу або за попередньою змовою марок і інших знаків державної оплати, в тому числі білетів залізничного і водного транспорту); контрабанда, сприяння переходу державного кордону без відповідного дозволу, вчинене у виді промислу або службовими особами; порушення положень, що регулюють проведення в життя державних монополій; порушення правил про валютні операції для службових осіб [10]. Слід звернути також увагу й на те, що в силу міжнародної солідарності інтересів усіх трудящих зазначені такі ж злочини (контрреволюційні) визнавалися контрреволюційними і тоді, коли вони були направлені на всяку іншу державу трудящих, хоча й яка не входить до Союзу РСР [10].

У КК РРФСР, 1926 р., у ст. 58 давалося розгорнуте визначення контрреволюційного злочину. «Контрреволюційним визнається всяка дія, направлена до повалення підризу або ослаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на основі Конституції СРСР і Конституції союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік або до підризу або до послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних і національних завоювань пролетарської революції» [9].

Важливо звернути увагу на те, що коло складів контрреволюційних злочинів, передбачених у КК РРФСР, 1926 року, виявився в історичному аспекті достатньо стабільним – це зрада Батьківщині, шпіонаж, вчинення терористичних актів, диверсія, контрреволюційна пропаганда або агітація, а також проведення контрреволюційної організаційної діяльності, контрреволюційний саботаж, недонесення про контрреволюційні злочини тощо [9].

В послідуючому розвитку законодавства про державні злочини став відображенням у кримінальному законодавстві сталінської тези про загострення класової боротьби і забезпеченням майбутніх ганебних і жорстоких репресій сталінського режиму, тобто це був крок у сторону розширення репресивних методів боротьби з так званим «класовим противником». Так, 21 листопада 1929 р. була

прийнята Постанова Президії ЦВК СРСР «Про об'явлення поза законом службових осіб – громадян Союзу РСР за кордоном, які перебігли в лагерь ворогів робітничого класу і селянства, і які відмовилися повернутися в Союз РСР». У відповідності з ним предписано кваліфікувати як зраду «відмову громадянина Союзу РСР – службової особи державної установи або підприємництва Союзу РСР, діючого за кордоном, повернутися в межі союзу РСР».

Помимо створення позасудових органів переслідування громадян, була прийнята Постанова ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. «Про доповнення положення про злочини державні (контрреволюційні) і особливо для союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління статтями про зраду Батьківщині» [12]. У відповідності з нею був сконструйований склад зради Батьківщині, до якого віднесені «дії, вчинені громадянином СРСР на шкоду військової могутності Союзу РСР його державної незалежності або недоторканості його території, як-то: шпіднаж, видача військової або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт за кордон.» [12]. Крім того, цією постановою КК РСФСР, 1926 р. був доповнений низкою статей, зокрема, що передбачає посилення відповідальності військовослужбовців (у постанові зазначалося, що «послаблення» для військовослужбовця тут не давалося) (ст. 58), вводилася абсолютно визначена санкція за зраду Батьківщині військовослужбовцю – розстріл з конфіскацією всього майна. Повнолітні члени його сім'ї, якщо вони чим-небудь сприяли зраді, що готувалася чи була вчинена або хоча б знали про неї, але не довели про це до відома властей, каралися позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна (ст. 58). І нарешті постанова узаконила об'єктивне ставлення (в ч. 2 ст. 13) цієї Постанови зазначалося: «Інші повнолітні члени сім'ї зрадника, що спільно з ним проживали або знаходилися на його утриманні до моменту вчинення злочину, підлягають позбавленню виборчих прав і зсилці у віддалені райони Сибіру на п'ять років» [10].

Постанова ЦВК СРСР «Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік» приписувало внести наступні зміни в кримінально-процесуальні кодекси союзних республік з розслідування і розгляду справ про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади:

1. Слідство по цим справам закінчувати в строк не більше десяти днів.
2. Обвинувальний висновок вручати обвинуваченому за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи слухати без участі сторін.
4. Касаційне оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування не допускати.

5. Вироки до вищої міри покарання приводити до виконання негайно по винесенню вироків» (зміст п. 2,4 і 5 Постанови ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. було поширено на справу про контрреволюційне шкідництво і диверсії) [13, с. 267].

Ці законодавчі акти і були тим нормативним забезпеченням і обґрунтуванням на законодавчому рівні «великого терору» 30-50 рр. XX ст. у СРСР».

Наступні зміни в кримінальному законодавстві про відповідальність за державні злочини були пов'язані з Великою Вітчизняною війною і післявоєнним періодом. Зокрема, указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 листопада 1943 р. «Про відповідальність за розголошення державної таємниці і за втрату документів,

що містили державну таємницю» була посилена відповідальність за вчинення цих злочинів. Аналогічний указ від 9 червня 1947 р., уточнював як склади означених злочинів, так і санкції нових сформульованих норм [5, с. 309].

Слід звернути увагу на те, що Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 року «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпiонам, підрильникам-диверсантам» було допущено застосування до названих осіб смертної кари, відміненої Указом Президії Верховної ради СРСР від 26 травня 1947 р. [14].

Усі зазначені зміни також стосувалися і КК УРСР 1927 року з відповідними змінами і доповненнями.

Правова реформа кінця 50-х років, у тому числі і розробка основ загальносоюзного законодавства, змусила переглянути і аналізовану групу посягань. Одночасно з Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р., яке відмінило застосування аналогії, був прийнятий закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» [15]. Цей закон, з часом, був повністю включений у КК РСФСР 1960 р. та КК УРСР 1960 р.. Новий закон у розділі «Особливо небезпечні державні злочини» звужив коло караних діянь і декриміналізував контрреволюційний саботаж – ст. 58, звужив поняття шпiонаж – ст. 58. Загальна кількість статей скоротилася з 18 до 10. У відповідності з цим Законом усі державні злочини поділялися на дві групи: 1) особливо небезпечні державні злочини; 2) інші державні злочини. До першої групи відносилися: зрада Батьківщині, шпiонаж, терористичний акт, терористичний акт проти представника іноземної держави, диверсія, шкідництво, антирадянська пропаганда і агітація, пропаганда війни, організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а рівно участь в антирадянській організації, особливо небезпечних державних злочинів проти іншої держави трудящих.

Правова реформа кінця 50-х рр., у тому числі і розробка основ загальносоюзного законодавства, змусила переглянути й аналізовану групу посягань. Одночасно з Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р., яке відмінило застосування аналогії, був прийнятий Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» [15]. Цей Закон, з часом, був повністю включений у КК РСФСР 1960 р. та КК УРСР 1960 року. Новий Закон розділу «Особливо небезпечні державні злочини» звужив коло караних діянь і декриміналізував контрреволюційний саботаж – ст. 58, звужив поняття шпiонаж – ст. 58. Загальна кількість статей скоротилася з 18 до 10. У відповідальності з цим Законом усі державні злочини поділялися на дві групи: 1) особливо небезпечні державні злочини; 2) інші державні злочини. До першої групи відносилися: зрада Батьківщині, шпiонаж, терористичний акт, терористичний акт проти представника іноземної держави, диверсія, шкідництво, антирадянська пропаганда та агітація, пропаганда війни, організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а рівно участь в антирадянській організації, особливо небезпечні державні злочини проти іншої держави трудящих. До інших державних злочинів відносилися і порушення національного і расового рівноправ'я, розголошення державної таємниці; втрата документів, що містять державну таємницю, бандитизм, контрабанда, масові безпорядки, ухилення від чергового призову на дійсну військову службу, ухилення від призову по мобілі-

заці, ухилення у військовий час від виконання повинностей або уникань податків, незаконний виїзд за кордон і незаконний в'їзд до СРСР, порушення правил міжнародних актів, порушення правил безпеки руху й експлуатації транспорту і транспортних засобів, виготовлення або збут підробних грошей або цінних паперів, порушення правил про валютні операції, недонесення про державні злочини [15].

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про доповнення статті 1 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 13 січня 1960 р. стаття про відповідальність за зраду Батьківщині була доповнена наступними положеннями: «Не підлягає кримінальній відповідальності громадянин СРСР, завербований іноземною розвідною для проведення ворожої діяльності проти СРСР, якщо він на виконання злочинного діяння ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам влади про свій зв'язок з іноземною розвідкою» [16].

В означеному вище вигляді норми про кримінальну відповідальність за кримінальні злочини увійшли в КК УРСР 1960 року.

У 1962 році КК України був доповнений складами злочинів: дії, дезорганізуючі роботу виправно-трудоустанов, недонесення про державні злочини, приховання державних злочинів.

Висновок. У подальшому (до кінця 80-х років ХХ ст.) законодавство про державні злочини змінилося в бік посилення кримінальної відповідальності за вчинення окремих злочинів. Зокрема, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 липня 1961 р. була сформульована кваліфікуюча ознака у складі злочину порушення правила про валютні операції (вчинення злочину у вигляді промислу або у великих розмірах, а рівно особою, раніше судимою за такі злочини та інші зміни, що призвели до вилучення з КК України певних складів злочинів).

Нині чинний КК України 2001 року, передбачає розділ І Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України», який істотно відрізняється від КК 1960 року. Цей розділ містить такі склади злочинів: 1) дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК); 2) посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК); 3) державна зрада (ст. 111 КК); 4) посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК); 5) диверсія (ст. 113 КК); 6) шпигунство (ст. 114 КК).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Рогов В.А.* История уголовного права, террора и репрессий в Русском государстве XV – XVII вв. – М., 1995. – С. 90
2. *Мартысевич И.Д.* Псковская Судная Грамота. – М., 1951. – С. 96.
3. *Тельберг Г.Г.* Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. – М., 1912. – С. 50.
4. *Бобровский П.О.* Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование. – СПб., 1887. – 567с.
5. *Наумов А.В.* Российское уголовное право. Курс лекций: В 3 т.; Т. 3. Особенная часть (главы XI-XX.)/ А.В. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Вольтере Клувер, 2007. – 635 с.
6. Известия ВЦИК, 1918, 6 окт.
7. Известия ВЦИК, 1920, 18 березня.
8. Уголовный кодекс РСФСР, 1922.

9. Известия ВЦИК, 1923, 10 липня.

10. Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза СССР опасных преступлениях против порядка управления): Постановление ЦИК СССР от 25 февраля 1927г. //СУ, 1927. – № 49. – Ст. 330.

11. Полный курс уголовного права : В 5 т. / Под ред. докт. юрид. наук, проф. заслуженного деятеля науки РФ А.И. Коробеева. Т.V : Преступления против государственной власти. Преступления против военной службы. Преступления против мира и безопасности человечества. Международное уголовное право. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 951 с.

12. Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні) і особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління статтями «Про зраду Батьківщині»: Постанова ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. //СУ. – 1934. – №30. – Ст.173.

13. *Кудрявцев В., Трусов А.* Политическая юстиция в СССР. – М., 2000. – 356 с.

14. О применении смертной казни к изменникам Родины, шпионам, подрывникам-диверсантам: Указ Президента Верховного Совета СССР от 12 января 1950 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1950. – № 3. – Ст. 20.

15. Об уголовной ответственности за государственные преступления: закон СССР от 25 декабря 1958 г.// Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 8.

16. О дополнении статьи 1 Закона об уголовной ответственности за государственные преступления : Указ Президента Верховного Совета СССР от 13 января 1960 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1960. – № 3. – Ст. 24

Матвійчук В.К. Історія розвитку кримінального законодавства стосовно злочинів проти основ національної безпеки

У статті досліджено генезис кримінального законодавства стосовно злочинів проти основ національної безпеки, починаючи з часів Стародавньої Русі до сьогодення. Аналізується зміна та розвиток ознак конкретних складів злочинів, що стосуються означеної сфери.

Ключові слова: історія розвитку, законодавство, заколот, внутрішня безпека, зовнішня безпека, державна зрада.

Матвиychuk V.K. История развития уголовного законодательства относительно преступлений против основ национальной безопасности

В статье исследуется генезис уголовного законодательства относительно преступлений против основ национальной безопасности, начиная с времен Древней Руси до сегодняшнего дня. Анализируется изменение и развитие признаков конкретных составов преступлений, которые касаются данной сферы.

Ключевые слова: история развития, законодательство, бунт, внутренняя безопасность, внешняя безопасность, государственная измена.

Matviychuk V. K. History of criminal law development with respect to crimes against the foundations of national security

The article explores the genesis of the criminal law regarding crimes against the foundations of national security, since the times of ancient Rus up to the present days. Modification and development of features related to the discrete corpus delicti in the given field are analyzed.

Key words: history of development, law, rebellion, internal security, external security, treason.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2011.